

3.5. AZ UTOLSÓ UTÓPIA: A CSEHSZLOVÁK 1968

3.5.1. A „prágai tavasz”

1963-ban Csehszlovákia óvatos desztalinizációs folyamatba kezdett, amelynek során egyre feltűnőbbé vált az értelmiségi lelkesedés és a politikai mozdulatlan-ság közötti ellentét. Kieran Williams, a „prágai tavasz” egyik legkiválóbb kutatója több tényezőt felsorol, amely közrejátszott a reformerek és konzervatívok harcának kiéleződésében: az 1965-ben meginduló, a gazdaság élénkítését célzó decentralizáló gazdaságpolitika, amelyet Őta Sik dolgozott ki; a párt konzervatív szárnyának gazdasági reformokkal szembeni ellenállása; a csehek és szlovákok kiéleződő ellentéte, utóbbiak a szlovák gazdasági és kulturális érdekek elhanyagolásával vádolták meg Prágát; a régi kommunisták és a korábbi politikai tisztogatások haszonélvezői legitimációs válságot éltek át, bennük a társadalom egy erősen kontraszelektált, tehetségtelen elitet látott. A csehszlovák politikai vezetés - eleinte értelmiségi nyomásra - 1967 őszén meghozott döntése a liberalizációról akkor már a vezetésen belül is széles belső konszenzussal bírt, mégis „stratégiai választást” jelentett, amely elindította a radikális, az „emberarcú szocializmus” megvalósítását célzó reformfolyamatot.⁹⁶

1968. január 5-én a liberális értelmiség és a pártreformerek elérték addigi legnagyobb sikerüket. Moszkva beleegyezésével megszabadultak a merev Novotnytól, és Dubčeket választották első titkárrá, aki nyomban megindította a kulturális és politikai liberalizációt. A marxista szocializmusból kiinduló programjával nem szándékozta átlépni a Szovjetunió által rögzített határokat. Azonban jócskán túlhaladva Nagy Imre 1953-ban és Gomulka 1956-ban kilátásba helyezett engedményeit olyan intézkedéseket hozott, mint a megelőző cenzúra felszámolása, amely gyakorlatilag valódi szólás-szabadságot eredményezett, vagy az állambiztonsági szolgálat szerepének szigorú korlátozása (megfosztva azt az állampolgárok megfigyelési lehetőségétől). 1968 márciusától hirtelen megszűnt a társadalomra nehezedő rendőri kontroll és pszichológiai nyomás. Bár Dubček nem vonta kétségbe a szövetségi rendszer legitimitását, valamint a kommunista párt azon vezető szerepét, amelyet az 1960-as alkotmányban szentesítettek, a liberalizációnak élénkítő hatása volt a társadalom „lelkiállapotára”. A csehszlovák politikai átalakulásra a gazdasági és politikai változások miatt szimpátiával tekintettek Belgrád és Budapest reformpolitikussai közül sokan, ahogyan a szovjetellenes függetlenedési tendenciákat látva még a nemzeti-kommunista vona-

⁹⁶ Williams, K.: *The Prague Spring and Its Aftermath, Czechoslovak Politics 1968-1970*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997. 8-11.

3.5. AZ UTOLSÓ UTÓPIA: A CSEHSZLOVÁK 1968

lon haladó román párt is rokonszenvezett azzal.⁹⁷ Ezzel ellentétben az intézkedések aggodalmat okoztak Moszkvában, de mindenekelőtt Lengyelországban, illetve Kelet-Németországban, és hamarosan döntés született az „ellenséges és antiszocialista hatások” visszaveréséről. Március 23-án Drezdában, a Brezsnyev által összehívott szövetséges kommunista vezetők rendkívüli csúcstalálkozóján igen éles támadást intéztek a csehszlovák delegáció ellen. Kivételt képezett Románia és a reformokat óvatosan támogató kádári Magyarország, amely tudatában volt, hogy hosszú távon a magyar gazdasági reform sorsa is a csehszlovák folyamatok alakulásától függhet.⁹⁸ A drezdai fenyegetés nem ijesztette meg Dubceket, aki április 5-én akcióprogramot hirdetett. Ebben a kommunista pártot a megújulás zálogaként tüntette fel, és kimondta a csehek és szlovákok egyenlőségét. Több száz országos és helyi vezetőt nyugdíjaztak, akikről köztudott volt, hogy hosszú éveket töltöttek a Szovjetunióban, helyüket fiatal reformpolitikusok foglalták el.

Az 1956-os magyar forradalomhoz hasonlóan a csehszlovák 1968 megítélésében is némi megosztottság jellemezte a szovjet vezetést: Andropov és a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának elnöke, Nyikolaj Podgornij a katonai beavatkozást sürgették; Brezsnyev és Szuszlov kompromisszumos megoldásban reménykedtek. Áprilisban a szovjet Politbüro a hadművelleti tervek kidolgozására szóló felhatalmazással látta el a Kelet-Európában állomásozó szovjet fegyveres erőket és hozzákezdett a „Duna” fedőnevű katonai akció előkészületeihez. Moszkva attól tartott, hogy a csehszlovákiai reformok felborítják a szocialista táboron belüli egyensúlyt. Ha a radikális reformerek teljes győzelmet aratnak, az Prágát akár egy jugoszláv típusú semlegesség felé szoríthatta volna. Májusban szovjet és lengyel csapatok a csehszlovák határhoz közelítve hadgyakorlatba kezdtek, és a „háborús játékok” júniusban is folytatódtak. A csehszlovák hadsereg vezetői semmit nem tudtak az akció részleteiről, amelynek célja tisztán taktikai volt: a csapatokat a lehető legnagyobb mértékben bejuttatni csehszlovák területre és biztosítani a párt és a hadsereg „tiszteletes” tagjait, hogy a szovjet intervenció szándék csak a *status quo ante* állapotának visszaállítását célozza.⁹⁹

A szovjet magatartásban fordulatot hozott a június 27-én megjelent „Kétezer szó” című kiáltvány is, amely az elmozdított Novotny és Moszkvához közel álló személyek eltávolítására, az új irány sztrájkokkal történő támogatására szólította fel a pártot, fegyveres intervenció esetén pedig nem zárta ki a passzív ellenálláshoz, a bojkotthoz és más szabotázscelemekhez való állampolgári jogot. A nyílt kihívásnak tűnő helyzetben a szov-

97 Ceaujescu függetlenségi vonaláról: *Munteanu, M.*: When the Levee Breaks. The Impact of Sino-Soviet Split and the Invasion of Czechoslovakia on Romanian-Soviet Relations, 1967-1970. *Journal of Cold War Studies*, 2010.1.43-61.

98 A magyar álláspontról: *Békés, Cs.*: The „Prague Spring”. Hungary and the Warsaw Pact Invasion. In: *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia, 1968*. Ed. *Stolarik, M. M.* Fort Years Later, Bolchazy-Carducci, Mundlein (II), 2010. 203-224.

99 *Williams, K.*: The Prague Spring and Its Aftermath i. m. 116-117.

3. POLITIKAI VÁLSÁGOK ÉS TÁRSADALMI KONSZOLIDÁCIÓ (1956-1972)

Kádár János
és Alexander Dubček,
a CSKP KB első titkára
a komarnói járási
pártbizottság épületében
tárgyalnak.
Révkomárom
(Szlovákul Komarno),
1968. február

jet vezetés az intervenció mellett döntött. Július 15-én a Varsói Szerződés öt tagállama (Szovjetunió, NDK, Lengyelország, Magyarország és Bulgária) találkozóra ült össze Moszkvában. Csehszlovákiát meg sem hívták, míg Románia visszautasította a részvételt. Brezsnyev júliusi erőfeszítései a csehszlovákok rábeszelésére, hogy tagadják meg „eretnységüket”, kudarcot vallottak, miközben szövetségesei - különösen Ulbricht és Gomulka - egyre erősebb nyomást fejtettek ki Moszkvára a katonai intervenció érdekében. A július 22-i és a 26-27-i két tanácskozáson végül is a legfelső szovjet vezetés jóváhagyta „a rendkívüli intézkedéseket”, életbe léptetésüket pedig egy hónapon belül rendelte el.

Július 29-én a csehszlovák-szovjet határ közelében, Tiszacsernyőnél az utolsó tárgyalások megegyezésre vezettek, amelyet augusztus 3-án írtak alá Pozsonyban a Varsói Szerződés tagállamai, Románia kivételével. Az imperializmus elleni szocialista „testvéri együttműködést” hangoztatta, de másképpen értelmezte Dubček és Brezsnyev. Előbbi a „prágai tavasz” igényeinek szovjet elismeréseként értékelte a megállapodást, utóbbi még augusztusban is azon munkálkodott, hogy Dubčeket eltérítse szándékaitól. A csehszlovák kommunisták a szeptember 9-re összehívott rendkívüli kongresszuson kívántak választ adni a szovjet kifogásokra, és azon a fórumon is megerősíteni a reformok iránti elköteleződésüket. Eközben megkezdődtek az invázió katonai előkészületei: Szovjetunió-szerte és a tagállamokban is behívták a tartalékosokat; a Csehszlovákiának címzett üzemanyag-szállítmányokat a katonai ellenállás megzavarása érdekében Kelet-Németországba térítették.

A szovjetekkel való összetűzés hiábavalóságáról utolsóként Kádár János próbálta meggyőzni a csehszlovákokat, aki augusztus 17-én Révkomáromban hosszú négyszemközti megbeszélést folytatott Dubčekkel. Kádár békéltetési kísérlete azonban hiábavalónak bizonyult: a csehszlovák vezető nem kívánt meg-

3.5. AZ UTOLSÓUTÓPIA: A CSEHSZLOVÁK 1968

hajolni a szovjet diktátum előtt.¹⁰⁰ A következő napokban a feszültség katonai válsággá eszkalálódott. Augusztus 18-án a szovjetek a szövetséges tagállamokat értesítették szándékukról. A Varsói Szerződésnek a katonai bevonulást megelőző csúcstalálkozóján Brezsnyev felolvasta azt a levelet, amelyben a Csehszlovák Kommunista Párt öt dogmatikus képviselője az országban jelen levő „ellenforradalmi” helyzetről, valamint az immáron szovjetellenes „sovinizmustól” áthatott párttól tett jelentést. A Borisz Jelcin orosz elnök kezdeményezésére az 1990-es években nyilvánosságra hozott feljelentő levél azt is igazolja, hogy a csehszlovák párt szovjetbarát szárnya lényegesen erősebb és megbízhatóbb volt, mint a hasonló lengyel vagy magyar frakció 1956-ban.

3.5.2. A Varsói Szerződés katonai beavatkozása és a „normalizáció”

Augusztus 20-21-re virradó éjszaka, egy közel félmillió főre becsült katonai kontingens (közel 350 ezer szovjet katona és a katonai hírszerzés különleges egységei, a Felderítő Főcsoportfőnökség [GRU], 80 ezer támogató lengyel, magyar, bolgár katona és egy összekötő keletnémet egység) három irányból szállta meg Csehszlovákiát. A katonai művelet csak szórványosan ütközött fegyveres ellenállásba (az azonosított, döntően civil halottak számát 108 főben állapították meg).¹⁰¹ Már augusztus 21. első óráitól a Varsói Szerződés csapatai ellenőrzésük alá vonták az út- és telekommunikációs hálózatot, a középületeket és a kommunista párt irodáit, míg az egyik szovjet kommandó Dubceket és más vezetőket próbálta letartóztatni. A „Duna” hadművelet katonailag sikeres volt, de a Szovjetunió és csatlósai igen magas politikai árat fizettek érte.

A nemzetközi közvélemény tiltakozása azonnali és heves volt: nemcsak az antikommunista és szociáldemokrata politikusok csatlakoztak hozzá, mint 1956-ban, hanem Jugoszlávia és Finnország is, valamint Kína, Albánia és Románia (utóbbi a KGST és a Varsói Szerződés teljes jogú tagja volt). Ceausescu augusztus 21-én Bukarestben egy tömeggyűlésen ítélte el a szovjet beavatkozást és vette védelmébe a függetlenségre törő csehszlovák politikát. Ezzel a nagy hatású gesztussal a román vezető hosszú időre megnyerte saját belső közvéleményét, de Nyugaton is sok lelkes támogatót szerzett külön utas külpolitikájához. A román lépésre adott szovjet reakció igen kemény volt: heteken át jelentős számú szovjet és román egység nézett farkasszemet egymással a közös határszakaszon. A feszültséget kölcsönös provokációk és kisebb fegyveres incidensek fokozták.¹⁰²

100 Kádár és Dubcek viszonyáról részletesen lásd *Mitrovits AT: Kádár és Dubcek 1968-ban*. In: Kádár János és a 20. századi magyar történelem. Tanulmányok. Szerk. *Földes Gy-Mitrovits M.*: Napvilág, Bp., 2012.125-146.

101 *Williams, K.*: *The Prague Spring and Its Aftermath* i. m. 158.

102 21 august 1968. *Apoteoza lui Ceaujescu*. Ed. *Betea, L.* Polirom, Iași, 2009.

3. POLITIKAI VÁLSÁGOK ÉS TÁRSADALMI KONSZOLIDÁCIÓ (1956-1972)

Tüntetők a szovjet tankokkal szemben: Prága, 1968. augusztus

A csehszlovák belpolitika tekintetében a visszarendeződés (korabeli eufemizmussal a helyzet „normalizálása”) igen összetett folyamat volt. Az 1968 márciusában köztársasági elnökké választott Ludvík Svoboda megtagadta a szovjetek által kieroszakolt új kormány kinevezését, míg egy gyár területén illegálisan ülésező XIV. pártkongresszus kizárta az irányító testületekből a konzervatív szárnyat és jóváhagyta a reformok folytatását. Mindez azonban nem akasztotta meg a Szovjetunió terveit. A bevonulást követő napokban a teljes csehszlovák vezetőséget, Dubcekkal az élén Moszkvába szállították, ahol néhány nap tárgyalást követően augusztus 27-én aláírták azt a megegyezést, amelyben a hatalmon maradás és a szovjet csapatok kivonásáért cserébe a csehszlovák vezetők lemondtak a reformokról. Bár Dubcek elfogadta a szovjetek által kiosztott „normalizáló” szerepet, a társadalom ellenállása még hónapokig folytatódott. A spontán szerveződésbe a legkülönbözőbb rétegek kapcsolódtak be: a munkástanácsok által meghirdetett sztrájkok megbénították az ipari termelést, a diákmegmozdulásokban részt vevő fiatalok pedig hasonlóképpen léptek fel a hatóságokkal szemben, mint nyugati társaik. Az első néhány héten civilek által végrehajtott szabotázsakciók és erőszakmentes performanszok is kísérték a „normalizáció” folyamatát. Eközben több mint 70 ezren kerestek menedéket Nyugaton, köztük a televízió egykori igazgatója, Óta Sik és az újságíró Jiri Pelikán, aki Olaszországban kapott politikai menedékjogot, majd később a Szocialista Párt színeiben jutott be az Európai Parlamentbe.¹⁰³ A „prágai tavasz” egyik szimbóluma lett Jan Palach egyetemista gesztusa, aki 1969. január 16-án a tiltakozás extrém formáját választotta: benzinnel leöntötte és felgyújtotta magát a prágai Vencel téren, ezzel tiltakozva a szabadságjogok eltiprása ellen. Az elkövetkező hónapokban példáját - amelynek híre külföldre is eljutott - több fiatal követte, nemcsak Csehszlovákiában, hanem Magyarországon és Romániában is.

¹⁰³ Caccamo, F. -Pelikán, J.: Un lungo viaggio nell'arcipelago socialista. Marsilio, Venezia, 2007.

3.5. AZ UTOLSÓUTÓPIA: A CSEHSZLOVÁK 1968

1969 tavaszán végül a „normalizáció” második fázisát egy látszólag jelentéktelen ürügyre alapozták: a szovjet diplomáciai képviselő feldúlására, amit nagy valószínűséggel provokátorok követtek el, amikor a stockholmi jégkorong-világbajnokságon Csehszlovákiának a szovjetek fölött aratott győzelmét ünnepelte a tömeg. Moszkva azzal vádolta Dubčeket, hogy képtelen fenntartani a közrendet, és elérte hivatalából történő elmozdítását. Helyét egy kevésbé ismert, szintén szlovák politikus, Gustáv Husák foglalta el. Kádárhoz hasonlóan Husák neve sem kötődött a sztálini időszak megtorlásaihoz, sőt az 1950-es évek elején koncepciók per áldozata lett, és „burzsoá nacionalizmus” vádjával halálra ítélték, de nem végezték ki. 1960-ban szabadult, és három évvel később éppen Dubček kezdeményezésére rehabilitálták.¹⁰⁴ 1969 szeptemberében a megszállás első évfordulója alkalmából Prágában és más városokban kirobant zűrzavart követően Dubčeket minden hivatalától megfosztották, majd a pártból is kizárták. Egy év múlva Szlovákiába költözött, ahol egy erdészeti üzem kétkezi munkásaként dolgozott egészen 1989-ig, szigorú rendőri felügyelet alatt.¹⁰⁵

Az 1969-1971 közötti időszakot a társadalom minden részére kiterjedő tisztogatás jellemezte. Karel Kaplan szerint a bíróságok összesen 47 887 elmarasztaló ítéletet hoztak politikai vétség miatt.¹⁰⁶ Több mint 300 ezer embert zártak ki a párt soraiból (a tagság közel harmadát), mások tiltakozásból önként kiléptek. Gyakori büntetési forma volt a munkahelyen történő szankcionálás, a tiltakozókkal szembeni „kellemetlenkedés”: az ideológiai bizottságok bárkit önkritikára vagy felmondásra kényszeríthettek. A tisztogatás különösen jelentős volt az értelmiség körében: az írószövetség tagjainak kétharmadát kizárták a szervezet soraiból, 900 egyetemi tanárt elbocsátottak, bezártak 21 egyetemi kutatóintézetet, 1971-ig semmilyen irodalmi sajtóorgánum nem jelent meg sem Csehországban, sem pedig Morvaországban.

A Husák vezette új rendszer ezzel egy időben megpróbálkozott a munkásrétegek támogatásának visszaszerzésével, elsősorban a politikai tisztogatásoktól kevésbé érintett szlovákiai területen. Ehhez az úgynevezett bérkiegyenlítés politikáját használta fel, amely a kétkezi munkásokhoz képest hátrányosan érintette a „fehér galléros” műszaki dolgozókat és az értelmiségieket. Az ország közigazgatási rendszere olyan változáson ment keresztül, amelynek jelentőségét sokáig alábecsülték: 1969. január 1-jén Csehszlovákia föderális szocialista köztársasággá alakult, és Szlovákia, immáron Szlovák Szocialista Köztársaságként visszakapta az 1960-ban elveszített területi autonómiáját. Felállították a Szlovák Nemzeti Tanácsot és egy széles közigazgatási hatalommal bíró szlovák kormányt. Bár a későbbiekben újra történtek próbálkozások a rendszer ismételt

104 *Williams, K.*: The Prague Spring and Its Aftermath i. m. 208.

105 *Kirschbaum, S.*: A History of Slovakia i. m. 245.

106 *Idézi Clementi, M.*: Cecoslovacchia i. m. 227.

3. POLITIKAI VÁLSÁGOK ÉS TÁRSADALMI KONSZOLIDÁCIÓ (1956-1972)

centralizálására, a szlovák politikai és kulturális elit sokat profitált a „normalizáció” keretében felkínált érvényesülési lehetőségekből.¹⁰⁷

A korlátozott szuverenitást hirdető, úgynevezett „Brezsnyev-doktrínát” formálisan csak 1968. szeptember 26-án ismertette elméleti „igénnyel” a moszkvai *Pravda*, majd novemberben, a lengyel LEMP kongresszusán elhangzott beszédében Brezsnyev kifejtette, hogy egy keleti tömbhöz tartozó országban a kapitalista restauráció irányában tett kísérlet a teljes szocialista táborral szembeni fenyegetéssel ér fel, amelyre a szövetség tagjai politikai és katonai eszközökkel válaszolhatnak.¹⁰⁸ Az 1956-os magyar felkelés, majd 1968-ban a „prágai tavasz” kudarca azonban már világosan jelezték, hogy Kelet-Európa országai nem képesek a második világháború után kialakult hatalmi egyensúly megváltoztatására, ha ehhez nem nyerik meg a Szovjetunió hozzájárulását. Az általános közvélekedés, miszerint a szocialista rendszer politikai alapjain a hidegháború korszakában és a szovjet hegemonián belül lehetetlen a változtatás, Csehszlovákiában és a keleti tömb többi országában - Lengyelország kivételével - elősegítette a politikai aktivitással szemben kialakuló ellenérzés felerősödését. Az „antipolitikus” (vagy pontosabban apolitikus) magatartás jellemzői a közügyek iránti érdektelenség, a hivatalos rendezvények semmibevétele és az egyenruhásoktól való ösztönös félelem volt. A „köznap” számára, amely folyamatos rendőrségi megfigyelés alatt állt, nem volt célszerű akár a legártatlanabb gondolatok nyílt megfogalmazása sem, inkább nyilvánosan tudomásul vett egy megváltoztathatatlanul ítélt szocialista valóságot, amellyel zárt körben esetleg nem értett egyet. Francesco Leoncini olasz történész véleménye szerint a „prágai tavasz” a 20. század utolsó nagy szocialista utópiájaként is értelmezhető.¹⁰⁹ Ezzel együtt Lukács György marxista filozófus halála előtt egyik barátjának elismerte, hogy a csehszlovák események nagy valószínűséggel „bukásra ítélték az 1917-ben indított kísérletet”.¹¹⁰

107 *Eyal, G.*: The Origins of Postcommunist Elites. From Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia. University of Minnesota Press, Minneapolis, 2003. 51-53.

108 *Ouimet, M.*: The Rise and the Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy. The University of North Carolina Press, Chapel-Hill-London, 2003. 66-69.

109 Che cosa fu la „Primavera di Praga”? Idee e progetti di una riforma politica e sociale. A cura di *Leoncini, F.* Că Foscarina, Venezia, 1989; *US*: Alexander Dubcek e Jan Palach. Protagonisti della storia europea, Rubbettino Soveria Mannelli 2009. A csehszlovák 1968 történeti jelentőségéről: Primavera di Praga e dintorni Alle origini del' 89. A cura di *Leoncini, F.-Tonini, C.* Cultura della Pace, San Domenico di Fiesole, 1999; Era sbocciata la libertà? A quaranta anni dalla Primavera di Praga (1968-2008). A cura di *Guida, F.* Carocci, Roma, 2009.

110 *Pike, D.*: Lukács and Brecht. The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1985.189.